

חשיבותו של מי שאינו מצווה ועושה איתם הנקין

ראשי פרקים:

1. אף מי שאינו מצווה, ועושה – מקבל שכר
2. המצווה ועושה גדול לאין שיעור
3. מה שכרו של מי שאינו מצווה ועושה
4. איזהו הפטור מדבר ועושהו שנקרא הדיוט
5. הסתייגות

אף מי שאינו מצווה, ועושה – מקבל שכר

מפורסמת היא קביעתו של ר' חנינא – "גדול המצווה ועושה, יותר ממי שאינו מצווה ועושה"¹. מניסוחה של קביעה זו משמע שאף מי שאינו מצווה ועושה גדול הוא, אם כי לא כמו המצווה ועושה – ובכל מקרה יש חשיבות למעשהו, כדברי הרמב"ן: "אבל מכל מקום, שכר יש לו"².

יתרה מכך: עצם הצורך לומר את המשפט הזה, מעיד שהייתה כעין התמודדות על השאלה מי גדול ממי – כלומר שיש סיבות שבגללן היינו אומרים שדווקא מי שאינו מצווה ועושה גדול יותר, וחז"ל שקלו את הסיבות השונות והכריעה לטובת המצווה ועושה.

¹ בבא קמא ל"ח ע"א, עבודה זרה ג' ע"א; ובגרסא בבבא קמא פ"ז ע"א ובקידושין ל"א ע"א נשמטת המילה "יותר".

² חידושי הרמב"ן, קידושין ל"א ע"א.

הרמב"ן (שם) מבאר שעובדת קיומם של היבטים שבהם מי שאינו מצווה ועושה גדול יותר, מוכחת מדבריו של רב יוסף, שהיה סומא, ובתחילה הכריז שהוא יעשה סעודה גדולה לחכמים כשיבוא מישוהו ויגיד לו שעיוור פטור מן המצוות, כיוון שאז הוא יהיה בבחינת אינו מצווה ועושה, ורב יוסף סבר שמצב זה עדיף, וכך הוא יקבל שכר יותר גדול! ורק כשמע את קביעתו הנ"ל של ר' חנינא, חזר בו רב יוסף מדעה זו.³

קביעת ר' חנינא – על שני היבטים: הן שגדול המצווה ועושה והן שגם מי שאינו מצווה ועושה חשוב הוא – הובאה להלכה ע"י הרמב"ם: "אשה שלמדה תורה יש לה שכר, אבל אינו כשכר האיש כיוון שאינה מצווה ועושה, וכל שאינו מצווה ועושה אין שכרו כשכר המצווה ועושה"⁴. עניין זה מובא גם במקומות נוספים בהלכה, כמו למשל בהלכות ציצית, שם מבאר ה'מגן אברהם' על פי הראשונים שאשה יכולה לברך על ציצית מפני שיש לה שכר כמי שאינו מצווה ועושה.⁵

חשיבותו של מי שאינו מצווה ועושה, מודגשת ביתר שאת בתחילת מסכת עבודה זרה.⁶ מר בריה דרבינא אומר שם שאף על פי שהגויים מקיימים שבע מצוות בני נח, הם אינם מקבלים עליהן שכר; הגמרא מקשה על כך מדברי ר' מאיר "שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה, הרי הוא ככהן גדול", ומתרצת: "שאינו מקבלין עליהם שכר כמצווה ועושה, אלא כמי שאינו מצווה ועושה". מכאן עולה שלא רק שמי שאינו מצווה ועושה יש לו שכר, אלא גם מדרגתו גדולה עד כדי כך שמשווים אותו לכהן גדול!⁷

מכל אשר ראינו עולה לכאורה שההבדל בין המצווה ועושה למי שאינו מצווה ועושה אינו גדול ומכריע, אלא כביכול 'כמותי': הראשון יש לו שכר, ואף לשני יש שכר – אלא ששכר הראשון גדול יותר מפני סיבות שונות שאותן מבארים הראשונים: מפני שיצרו של המצווה גדול יותר,⁸ מפני שהוא מתאמץ יותר לקיים את המצווה כיוון שבוראו ציווהו על

³ קידושין שם, וכן בבא קמא פ"ז ע"א.

⁴ הלכות תלמוד תורה פרק א' הלכה י"ג; אחריו הלכו הטור והשולחן ערוך ביורה דעה סימן רמ"ו (סעיף ה').

⁵ מגן אברהם על אורח חיים י"ז ב'; על פי התוס' והרמב"ן והר"ן בקידושין.

⁶ דף ג' ע"א, וכן בבא קמא ל"ח ע"א.

⁷ הרשב"א (בבא קמא ל"ח ע"א) תמה על כך, שאם כן מה שאירי למצווה ועושה? נראה ליישב את תמיהתו ע"פ דברי התוספות בעבודה זרה (ג' ע"א), המדייקים מהמדרש שהתורה יקרה יותר מכהן גדול, לעומת מי שאינו מצווה ועושה שהריהו רק ככהן גדול.

⁸ תוס' קידושין ל"א ע"א, וכעין דברי הירושלמי (יומא פרק ו' הלכה ד') "אין יצר הרע תאב אלא בדבר שהוא אסור", ופשוט שכך הוא גם בכיוון ההפוך – שיצר הרע שוקד לבטל עשיית דבר שהוא מצוה.

כך,⁹ מפני שהשטן מקטרג עליו לבטלו מהמצוה¹⁰ ולכן הוא דואג יותר ו"לפום צערא אגרא"¹¹ וכיוצא בזאת. מכל מקום, העיקר הנלמד מכאן הוא שמעשי שניהם חשובים ובעלי ערך.

המצווה ועושה גדול לאין שיעור

אולם בניגוד לכל אשר ראינו עד עתה, מסוגיות רבות בגמרא ובפוסקים עולות מסקנות הסותרות לחלוטין את ההנחה שגם מי שאינו מצווה ועושה גדול הוא, ומשמע מהן שאמנם אולי יש לו איזה שכר כלשהו, אבל כמעט מכל הבחינות אי אפשר להשוות את חשיבות מעשיו לאלה של המצווה ועושה, ומעמד מעשיו של האחרון עדיף לאין שיעור. נציין שלושה מקרים כאלו¹²:

1. זכות התורה המגינה על סוטה: המשנה במסכת סוטה¹³ מבארת שאם לאשה שהושקתה במי סוטה יש זכות, אזי זכות זו מעכבת את המוות הקשה של מי שנמצאה אשמה. הגמרא במקום¹⁴ שואלת על דברי המשנה: מהי זכות זו שמגינה על הסוטה? ומהפכת בעניין: אם נאמר שזו זכות התורה שהאשה למדה, הלא היא אינה מצווה ועושה! כך שלא ניתן לומר שזו זכות התורה. לאחר דיון ארוך מסכם רבינא את הסוגיה ואומר: בכל זאת זכות התורה היא זו שמגינה עליה; ומה שהקשו שהיא אינה מצווה ועושה? אכן, לא מדובר בזכות שבאה מחמת עיסוק עצמי שלה בתורה, אלא בזכות שבאה מכך שהיא מסייעת ללימוד התורה של המחוייבים בלימוד, בכך שהיא טורחת להביא את בניה¹⁵ לבית המדרש ומסייעת לבעלה ללמוד תורה (ראה רש"י)¹⁶.

⁹ תוס' ע"ז ג' ע"א.

¹⁰ ריטב"א קידושין ל"א ע"א.

¹¹ תוספות הרא"ש שם, וראה גם בנימוקי יוסף שם, ובדרשות הר"ן (מהר"ם פלדמן) עמ' פ"ז, קט"ז. מקור הביטוי – אבות ה' כ"ג.

¹² מכיוון שהקשר דיונו הוא תלמוד תורה לנשים, אביא דווקא דוגמאות בדינים הנוגעים לנשים.

¹³ פרק ג' משנה ד'.

¹⁴ סוטה כ"א ע"א.

¹⁵ לענ"ד הכוונה לבניה הגדולים, שכן אם נאמר שהביטוי "דמקרין ומתניין בנייהו" (גמרא שם) מתייחס גם לבנים קטנים, אזי אין כל הבדל בינה לביניהם, שהרי אף הם אינם מצווים. אי אפשר גם לתרץ כדברי המנחת חינוך (מצווה רנ"ז הוצאת מ"י, בעניין אחר) שקטן עדיף מאשה כיוון שהוא עתיד להיות מצווה – מפני

בוא וראה מה אנו למדים מכאן: לא רק שמעשה הלימוד של האשה, שאינה מצווה ועושה, איננו חשוב דיו כדי להעניק לה זכות – אלא אפילו שכר הסייע ("באגרא דמקרין וכו'...") למי שמצווה על לימוד תורה גדול יותר משכר לימוד התורה העצמי שלה¹⁷. כלומר, גם מעשה הקשור למצוות תלמוד תורה רק בעקיפין – דהיינו הסייע ללימוד תורה של מי שמצווה על כך – גדול וחשוב הרבה יותר מקיום מצוה זו על ידי מי שאינו מצווה בה¹⁸.

שבכל זאת לא ייתכן שעדיף לסייע לכאלה שפטורים מן המצוה מאשר לקיים את המצוה עצמה, אף אם כפטור ועושה; ועוד שאין הלכה כדברי המנחת חינוך (ראה הערה 17). ממילא, מוכרח שמדובר בבנים מעל גיל בר-מצוה, שמצווים בעצמם על ת"ת. [הערות מערכת: בכל זאת נראה שלימוד תורה של בנים קטנים עדיף יותר, שהרי חז"ל האריכו להפליג בשבח לימודם ואמרו ש"אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תינוקות של בית רבן", ו"אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבניין בית המקדש" ועוד רבות כהנה (ראה שבת ק"ט ע"ב), ויהושע בן גמלא אף תיקן תקנה מיוחדת המסדרת את אופן לימודם (בבא בתרא כ"א ע"א). מלבד זאת, אם ילדים לא ילמדו בקטנותם, מה יהיה על בחרותם?].

¹⁶ את חשיבות הסייע ללימוד תורה ניתן להסביר על פי דברי הגמרא (מכות ה' ע"ב) שהנטפל לעושי מצוה מקבל שכר כמוהם. כלומר, גם המסייע נחשב כביכול בבחינת 'מצווה ועושה'; וכדברי המעשה רוקח בסוגייתנו (על רמב"ם הלכות סוטה ג' כ'), "יש אופן שנוטלת שכר כמצווה ועושה", וכן פסק הרמ"א, שהמסייעת ללמוד "חולקת שכר בהדייהו" (יו"ד סימן רמ"ז סעיף ו'). הוא שאמר ר' עקיבא לתלמידיו "שלי ושלכם – שלה הוא" (כתובות ס"ג ע"א), וכדברי הגמרא על הנשים "שמנדנדות שינה מעיניהם ובאות לחיי העולם הבא" (שם ס"ב ע"א, עיי"ש). זוהי גם משמעות הגמרא בברכות (דף י"ז ע"א) "נשים, במאי זכיין? באקרוי בנייהו לבי כנישתא ובאתנווי גברייהו בי רבנן ונטרן לגברייהו עד דאתו מבי רבנן" – והם הם המעשים האמורים בסוטה כ'זכות דתורה'.

¹⁷ ובדומה לכך היא שיטתו של המנחת חינוך במצוות כבוד חכמים (מצווה רנ"ז, הוצאת מ"י), שאומר שאין חיוב לעמוד מפני אשה חכמה שלמדה תורה, אך יש חיוב לעמוד מפני אשת תלמיד חכם, ואפילו קטן חכם עדיף מאשה חכמה כיוון שבעתיד הוא יהיה גדול ומצווה. מכל מקום, להלכה הכריעו רוב הפוסקים שלא כשיטת המנחת חינוך בעניין זה, וראה שו"ת בית יהודה (יו"ד סי' כ"ח), וכן ברכי יוסף (חור"מ סי' י"ז) ושדי חמד (כללים אות שט"ו).

¹⁸ יש להעיר שהרמב"ם, פסק לכאורה נגד הגמרא: "שוטה שהייתה לה זכות תלמוד תורה, אף על פי שאינה מצווה על תלמוד תורה הרי זכות זו תולה לה" (הלכות סוטה ג' כ', ובדומה לכך בפי"המ"ש) – ומשמע שהזכות שמגינה על האשה היא זכות לימוד התורה שלה עצמה. אך צע"ג כיצד אפשר לומר כן, שהרי הגמרא הכריעה בצורה חד משמעית שלא מדובר בזכות לימודה העצמי אלא זכות הבאה מחמת סיוע לתלמוד תורה של המצווים בכך. [לכאורה אפשר לתרץ שהרמב"ם הבין ש"מקרין ומתניין בנייהו" הוא כפשט הלשון – דהיינו שמלמדות אותם ממש (ושלא כרש"י), ואם כן מלבד העזרה ללימודו של המצווה ועושה, היא גם לומדת ומלמדת תורה בעצמה, ולכן יש זכות – אבל לא ייתכן להסביר כך כיוון שלפיכך "ונטרן להו לגברייהו עד דאתו מבי מדרשא" כלל אינו ממין העניין]. אכן, בקושיה זו על פשט הרמב"ם הרגיש המעשה-רוקח (על הרמב"ם שם), ותירץ שאין כוונת הרמב"ם לבאר את מהות הזכות, אלא רק להורות על עיקר הדין – שהזכות תולה לה בגלל התורה: "והכי קאמר, 'שוטה שיש לה זכות תלמוד תורה'".

2. דברי התנאים אודות סוכת הלני המלכה: בתחילת מסכת סוכה¹⁹ מובאת מחלוקתם

של ר' יהודה וחכמים בדבר גובהה המירבי של סוכה כשרה. כדי להוכיח את שיטתו שגם סוכה הגבוהה מעשרים אמה כשרה היא, מביא ר' יהודה מעשה מהלני המלכה שישבה בסוכה גבוהה מעשרים אמה, והיו זקנים נכנסים ויוצאים לסוכתה ולא העירו לה שהסוכה פסולה. השיבו לו חכמים: כיצד אתה מביא ראיה ממקרה זה? הרי הלני היא אשה, ופטורה מן הסוכה. השיב להם ר' יהודה: הלא היו לה שבעה בנים, ובהכרח היה בהם קטן שאינו צריך לאמו ויש בו מצות חינוך; וידוע שהלני עשתה את כל מעשיה על פי חכמים – שציוו על חינוך הבנים – ואם כן היא בוודאי קיימה את דברי חכמים וחינכה את בניה למצות סוכה כהלכתה, ולכן מסתבר שסוכה זו הייתה כשרה.

לפי ההנחה שגם מי שאינו מצווה ועושה מקבל שכר משמעותי, קשה על ר' יהודה: חכמים דחו את ראייתו מפני שאשה פטורה מן הסוכה; מדוע הוא לא השיב להם שלמרות זאת היתה להלני סיבה טובה לקיים את מצות סוכה – כדי לקבל שכר כאינה מצווה ועושה? קושיה זו קשה גם על חכמים עצמם: כיצד הם דחו את הוכחת ר' יהודה מהלני בתשובה שהיא אשה ופטורה מן הסוכה, והרי גם מי שאינו מצווה ועושה גדול הוא ויש לו שכר?! ובמיוחד קשה על הזקנים שבאו לבקר בסוכתה, מדוע לא העירו לה שהיא לא מקבלת שכר כאינה מצווה ועושה כיוון שסוכה זו היא פסולה?

– כלומר כדינו שאמרו בגמרא – 'אע"פ שאינה מצווה ועושה' – כלומר, בעיקר הלימוד אינה מצווה, אבל מכל מקום יש אופן שנוטלת שכר כמצווה ועושה. ולפי שזה מעיקר הדין לא חש לבאר, דמהגמרא הוא יוצא". ואמנם תירוץ זה הוא דחוק מעט בפשט הרמב"ם, אך דחוק בהרבה לומר שהרמב"ם חולק לחלוטין על הגמרא (ראה כסף משנה ומגדל עוז, שמצביעים שמקור דבריו הוא בגמרתנו). הרב מיכאל חג'ג' שליט"א העירני שניתן להציע תירוץ הולם יותר לשאלה, לאור מה שכתבנו לעיל (הערה 16) שהמסייע למצווה מקבל שכר ממש כמוהו: הרמב"ם אכן אוחד בקביעת הגמרא ש'זכות דתורה' היא זכות הסיוע למצווים בכך, אך מכיוון שעל ידי סיוע זה האשה נעשית במדרגת הלומדים, הרי שאפשר להגדיר את זכותה כ"זכות תלמוד תורה" ממש (וראה ערוה"ש אה"ע סי' קע"ח סעיף ס"ו, שאכן נוקט שסיוע יוצר "זכות תלמוד תורה").

בעניין זה, דברי בן עזאי במשנה – "חייב אדם ללמד את בתו תורה, שאם תשתה תדע שהזכות תולה לה" (סוטה פרק ג' משנה ד') – נראים כפשט דברי הרמב"ם, שהזכות נובעת מלימוד התורה העצמי של האשה; אין לפרש שבן עזאי מתכוון שצריך לגלות לבת את העובדה שזכות כלשהי יכולה להגן עליה, מפני שאם כך אין צורך ללמד אותה "תורה" אלא רק את הפרט הזה; לכן סביר יותר להניח שכוונתו לומר שצריך ללמד את הבת תורה כדי שתהיה לה זכות תורה – הבאה מחמת הלימוד! לפי הסבר זה עולה שתשובתו של ר' אליעזר "כל המלמד בתו תורה כאילו מלמדה תפלות" (שם) מבטאת את הכרעת הגמרא, שבאמת לימוד התורה העצמי של האשה אינו חשוב כלל לעניין זכות, ולכן אין זה מועיל כלל ללמד אותה תורה, ואפשר באותה מידה של תועלת ללמדה תפלות (וזהו מקור נוסף לפסיקת הרמב"ם כ"א).

¹⁹ דף ב' ע"ב.

אלא עולה מכאן שגם ר' יהודה וגם חכמים וגם זקנים, כולם סברו שחשיבות המעשה של מי שאינו מצווה ועושה היא כה זניחה, עד שאין בכלל מה להביא מעניין זה תירוצים או קושיות למעשים של אנשים. כנראה שאפילו אדם העושה את כל מעשיו על פי חכמים, אין לנו כל סיבה להניח שהוא רוצה לקיים מצוה כאינו מצווה ועושה – ולכן לא נדרך אותו אליבא דהלכתא, מפני מיעוט החשיבות שבדבר²⁰.

3. ציצית ליד קבר אשה: הרמ"א²¹ פוסק שלמרות שאשה פטורה מציצית, אם היא רוצה להתעטף בציצית היא רשאית לעשות כן, אפילו בברכה. למרות זאת, המשנה – ברורה כותב²² שמותר לעבור עם ציצית מגולה ליד קבר של אשה, ואין בזה משום 'לעג לרש', מכיוון שהאשה פטורה מציצית גם בחייה.

הסבר זה לכאורה אינו מובן: הרי האשה יכולה ללבוש ציצית בחייה, לברך על כך ואף לקבל שכר כאינה מצווה ועושה; אם כן, מדוע אין 'לעג לרש' במי שעובר ליד קברה עם ציצית? הרי כעת היא כבר לא יכולה לקיים את המצוה ולקבל את השכר! ועוד שהמשנה – ברורה עצמו כתב (שם) שטעם איסור 'לעג לרש' הוא מפני "שאינם יכולים לקיים את המצוות" – וזה שייך כמובן גם באשה. מלבד זאת, אדם שמת הריהו פטור מן המצוות:

²⁰ מהשתלשלות סוגיה זו באחרונים מתחזקת מסקנתנו עשרת מונים: הגמרא ביומא (פ"ב ע"א) אומרת שמצות חינוך מוטלת על האב בלבד, ואילו האשה פטורה מחינוך. התוס' ישנים (שם) הקשו על כך ממעשה דהלני, ממנו עולה שיש על האם חיוב לחנך את הבנים! ותירצו שהיה לבניה אב שחינך אותם, או שהיא עשתה זאת "למצוה בעלמא" למרות שלא הייתה מחויבת בדבר. ר' עקיבא איגר בגיליון הש"ס (סוכה שם) הקשה על תירוץ זה, שמפשוט הגמרא משמע שהלני הייתה מחויבת מדרבנן בחינוך, ואיך אפשר להגיד שהיא פטורה לגמרי? ונשאר בצ"ע. הקהילות יעקב (סוכה סי' ב') דן באריכות במחלוקת רש"י ותוס' בברכות (דף מ"ח ע"א) על חיוב והוצאת אחרים ידי חובה בברכת המזון, ותירץ על פיה את קושייתו של ר' עקיבא איגר: להלני באמת לא היה חיוב לחנך את הבנים, אבל היה על הבנים עצמם חיוב מדרבנן לקיים את מצות סוכה, והיא רק עזרה להם לקיים את חיובם. ר' אליהו מישקובסקי (משנת אליהו, סוכה סימן ג') הקשה באריכות על סברת הקהילות יעקב שהבנים עצמם מחויבים מדרבנן, ודחה את דבריו (עיי"ש), ולבסוף הסביר שלהלני המלכה היה רק 'עניין' לחנך את בניה במצות סוכה, מפני שטוב להרגיל את הבנים במצוות, גם אם אינם מצווים, שהרי בעתיד יהיו מצווים. ועתה נראה: אם כל הסיפור היה רק על איזה 'עניין' שבגללו היה כדאי לשבת בסוכה כשרה, לכאורה בוודאי עדיף ממנו לקבל שכר כאינו מצווה ועושה! אלא על כרחך מוכח שאפילו ה'עניין' הזה שטוב להרגיל את הבנים במצוות (גם אם אין בכך אפילו חיוב מדרבנן!), חשוב יותר ממעשהו של מי שאינו מצווה ועושה.

²¹ או"ח סי' י"ז סעיף ב'.

²² סי' כ"ג אות ה', ע"פ אחרונים.

”במתים חפשי” – כיוון שמת אדם, נעשה חופשי מן המצוות²³. מת לא צריך לקיים מצוות²⁴, ומכאן שאיסור ‘לעג לרש’ הוא למעשה על כך שהמת אינו יכול לקיים את המצוות כאינו מצווה ועושה (דוק היטב!); אם כן, הדבר דומה עוד יותר לאשה, שגם היא כעת לא יכולה לקיים את המצוות כאינה מצווה ועושה, אע”פ שבחייה היא יכלה לעשות זאת – ולפיכך עניין לעג לרש בציצית צריך להיות גם לגבי אשה, ומדוע אין זה כך?²⁵

התשובה העולה מכאן זהה למסקנת הדוגמאות הקודמות: חשיבות המעשה של מי שאינו מצווה כל כך שולית, עד שאיננו צריכים לקחת בחשבון שמי שאינו מצווה ועושה יבחר לעשות את המצווה; לכן אין לחשוש לכך מצד ‘לעג לרש’.

ההשקפה של מי שאינו מצווה ועושה

מכל המקורות הללו עולה שישנו הפרש גדול בין חשיבות מעשיו של המצווה לבין חשיבות מעשיו של האינו מצווה. הפרש זה אינו יכול לבוא כתוצאה מהבדל ‘כמותי’ הנובע משקלול טעמי החשיבות של שני הצדדים, אלא חייב להיגרם כתוצאה מהבדל מהותי בין השניים²⁶. כך מבאר הריטב”א²⁷ בשם הרמב”ן את הסיבה שגדול המצווה

²³ שבת קנ”א ע”ב.

²⁴ ולכן תכריכי פטורים מציצית; להרחבה בסוגיה זו עיין במקור היסודי בתוס’ בבא בתרא ע”ד ע”א ומקבילותיו, וראה בב”ח על יו”ד סימן שנ”א שמביא את המדרכי בשם ר”י שאין צורך לשים תכריכים למת, כיוון שרבים אינם הולכים עם ציצית והיות שבחייה הם לא קיימו את המצווה, הטלת ציצית בתכריכהם תהיה כלעג לרש. ראה גם בדרכי משה, המביא את האור זרוע בשם ראב”ה, הפוסק אף הוא שמי שהיה רגיל בציצית בחייו יש להטיל ציצית בתכריכיו, ולהפך אצל מי שלא נהג ללבוש ציצית. סוגיה זו משפיעה על מסקנתנו בעניין ‘לעג לרש’ באשה, וראה ההערה הבאה.

²⁵ אין לדחות זאת בהסבר שכיוון שהאשה פטורה מהמצווה, ממילא ייתכן שכל חייה היא לא קיימה אותה, ואם כן אין בדבר שום לעג לרש – שכן מעיקר הדין ייתכן שגם האיש לא קיים כל חייו את המצווה, כי חיוב ציצית חל רק אם לובשים בגד של ארבע כנפות, ולכן גם אצל איש תיתכן מציאות שכל חייו הוא לא קיים את המצווה. אמנם כיום ההלכה מחייבת את האיש ללבוש טלית קטן, אך דין לעג לרש בציצית הוא מהגמרא (ברכות י”ח ע”א) ובזמנם לא היה האדם מחויב ללבוש דוקא בגד של ארבע כנפות, וכמו האמורא קטינא שלא לבש ציצית כל ימיו (מנחות מ”א ע”א).

²⁶ כפי שמסביר המהרש”ל (ים של שלמה בבא קמא ז’ ל”ז), שכל הסיבה לסעודת בר מצוה היא שהנער עובר ממדרגה של אינו מצווה למדרגת מצווה, וראה מה שביאר אמו”ר שליט”א על כך בשו”ת בני בני (חלק ב’ סי’ י”ז). עיין עוד שם בהג”ה שהקשה אמו”ר שכנגד “גדול המצווה ועושה וכו” נאמר “גדול העושה מאהבה יותר מהעושה מיראה” (סוטה ל”א ע”א), ובד”כ מוצאים את המצווה עושה מיראת העונש ואת שאינו מצווה עושה מאהבה, שהרי מי מכריחו; ותיירץ שהכוונה היא שגדול המצווה ועושה מאהבה יותר ממי שאינו

ועושה ממי שאינו מצווה ועושה: "שהמצווה קיים גזירת מלך, ולפיכך שכרו הרבה יותר מזה שלא קיים גזירת מלך". כלומר: מי שמצווה ועושה, קיים בזאת את רצון ה' – שציווה עליו לעשות את מצוה זו – ואילו מי שאינו מצווה ועושה לא קיים במעשיו את רצון ה'. בדומה לכך נכתב בתוספות טו²⁸ שאין לקב"ה נחת רוח ממי שאינו מצווה ועושה, כיוון שאין במעשהו קיום מצוה. עניין זה של קיום רצון ה' הוא כה מהותי, שהרי כל תפקיד האדם בעולם הוא לעשות את רצון ה'²⁹; לכן, אין מה להשוות בין מי שעושה דבר שהוא צוה לעשותו לבין מי שעושה מצוה שהוא אינו מצווה בה, כיוון שהם אינם נמצאים באותו מישור³⁰.

אם כן, לאור הבדל מהותי זה בין השניים – מדוע, למעשה, גם מי שאינו מצווה ועושה מקבל על מעשהו זה שכר? את זאת מבאר הרמב"ן, שאומר שגם אדם שאינו מצווה ועושה ראוי לקבל שכר, כיוון ש"מטוב לבב וחסידות הכניס עצמו לעשות מצוות ה' יתברך"³¹.

בהמשך לדברים אלו של הרמב"ן, ניתן להרחיב את הסיבה לקבלת השכר: לכל מצוות התורה יש טעם נסתר ומשמעות עמוקה, וכל המצוות משפיעות על עושיהן לטובה; לכן, מי שמקיים את המצוה אע"פ שאינו מצווה עליה, אמנם הוא לא מקבל את השכר המגיע לאדם על עצם קיום המצוה, אך מכל מקום הוא מרוויח את התועלת היוצאת לאדם ממצוה זו – והיא ההשפעה הטובה שיש למצוות על האדם, שהרי אחת התוצאות הגדולות של המצוות הן צירוף וזיכוך האדם³². לכן אומר הרמב"ן ש"מי שעושה מצוות

מצווה ועושה [מאהבה] – אך כמדומה שתירוץ זה אינו עולה בקנה אחד עם פשט הדברים (שכן משמע ממנו שאם המצווה עושה מיראה, הוא אינו גדול ממי שאינו מצווה ועושה מאהבה); ולפי דברינו ניתן להסביר ש"גדול העושה מאהבה וכו'" נאמר על שניים המקיימים את המצוה באותה רמת חיוב, וק"ל.

²⁷ קידושין ל"א ע"א.

²⁸ על הסוגיה בקידושין ל"א ע"א, וכן כתב ר' יוסף אלבו בספר העיקרים (ג' כ"ח).

²⁹ עיין במדרש תנחומא ויקרא א' ובברכות י"ז ע"א, וכן במדבר רבה כ' (ד"ה והנה איש), ועוד.

³⁰ ראה בתוס' רבנו שמואל (קידושין ל"א ע"א) ובדרשות הר"ן (מהד' פלדמן, פ"ז-פ"ח), המבארים שהקב"ה רוצה דווקא את קיום המצוה [על ידי המצווה]. וראה דברי המהר"ל בנושא (קידושין שם), המהווים כעין סיכום של כל ההסברים הללו.

³¹ מובא בריטב"א קידושין ל"א ע"א.

³² בראשית רבה מ"ד ד"ה אחר הדברים, ועוד.

התורה כתקנון, אע"פ שלא נצטווה הוא בהם... מקבלים עליהן שכר³³ – ושכר זה הוא ההשפעה החיובית הנמשכת על האדם על ידי קיום מצוות התורה כתיקונן³⁴.

איזהו הפטור מדבר ועושהו שנקרא הדיוט

מכאן ברור מאמרם של חז"ל בתלמוד הירושלמי: "כל מי שהוא פטור מדבר ועושהו – נקרא הדיוט"³⁵. אין הכוונה לכל מי שאינו מצווה ועושה, שהרי למדנו שמי שמקיים את מצוות התורה יש לו מכך שכר ותועלת אף אם הוא לא נצטווה לקיימן; על פי מה שהזכרנו, שלכל מצוות התורה יש טעם עמוק והשפעה טובה על האדם, מאמר חז"ל זה לא ייאמר על מי שמקיים מצוה מן התורה – גם אם הוא פטור ממנה³⁶ – אלא רק על מי שמקיים מנהגים חסרי משמעות בעבורו, או כאמור סייגים וחומרות של חז"ל למצוות שהוא פטור מהן, וכיו"ב. כך מסביר הריטב"א³⁷, שדברי הירושלמי מדברים על "עניינים שלא צותה בהם תורה כלל", כלומר אותם ענייני דרבנן שאין מטרתם להביא תועלת

³³ רמב"ן קידושין ל"א ע"א.

³⁴ הסבר זה על טיב השכר נסתר לכאורה מסיפורו של דמא בן נתינא (קידושין ל"א ע"א), שכן מסופר שם שבעקבות קיום מצוות כיבוד הורים "נתן הקב"ה שכרו" וזכה לפרה אדומה, ומכאן שהשכר אינו רק השפעת המצוה אלא גם שכר ממשי. אך ניתן לומר שהקב"ה לא נתן לו שכר על עצם המצוה, אלא על הפסד הרווח שנגרם לו כתוצאה מקיומה – שהרי הסכום שקיבל ממכירת הפרה זהה לסכום שהפסיד מקיום המצוה, כפי שהוא עצמו אמר לחכמים; עוד ניתן לדייק כן מלשון הגמרא, שחכמים הציעו לו "שישים ריבוא שכר" שאותו דחה בשביל המצוה, ולכן הקב"ה החזיר לו את הסכום הזה – "נתן הקב"ה שכרו" – בדרך אחרת, כדי שלא יפסיד מקיום המצוה. ביותר מתורצת קושיה זו על פי הגמרא בעבודה זרה (כ"ד ע"א, וכפירוש ר"ח שם), המספרת שפרה אדומה זו לא נולדה אצלו אלא נקנתה במסחר, וזהו בדיוק כפי שהסברנו: מידותיו הטובות הן שהביאו לו את הרווח, בדרך הטבע ועל ידי סיעתא דשמיא. הסבר שונה הוא כדברי המהרש"א (חידושי אגדות ע"ז שם, ע"פ ירושלמי קידושין א' ז'), ששכרו של האינו מצווה ועושה ניתן לו בעולם הזה, ואילו המצווה ועושה מקבל את עיקר שכרו בעולם הבא.

³⁵ ברכות פרק ב' הלכה ט', שבת פרק א' הלכה א'.

³⁶ לכאורה קשה על כך מקביעת הרמ"א ש"כל הפטור מן הסוכה ואינו יוצא משם, אינו מקבל עליו שכר ואינו אלא הדיוטות" (רמ"א או"ח תרל"ט ז', בשם הגהות מיימוניות הלכות סוכה פרק ז'). אולם ניתן לתרץ שיש הבדל בין פטור עקרוני מן הסוכה – כמו זה של נשים – לבין פטור מלאכותי מן הסוכה, כמו זה של המצטער. וכן מוכרח מקביעת הט"ז (שם) שאם המצטער הפטור מן הסוכה יושב בה ומברך "לישב בסוכה", זו ברכה לבטלה – ובניגוד לאשה שגם לדעת הט"ז יכולה לברך, כאינה מצווה ועושה.

³⁷ ריטב"א קידושין ל"א ע"א, וכ"כ הרמב"ן שם.

ישידה לאדם – כגון סייגים – ועליהם לא נאמר שהם מצרפים את הבריות, ולכן אין עניין שמי שפטור מהם יקיים אותם, ואף נקרא הדיוט אם הוא עושה זאת³⁸.

עוד יש לצמצם שמאמר חז"ל זה עוסק רק במי שעושה דבר שאין בו תועלת מעשית, כגון שמקיים סייג שעשו חז"ל למצווה שהוא אינו מצווה בה. לסייג זה הרי אין כל תועלת עבורו, כי הוא פטור מן המצווה – ולכן אם הוא מקיים אותו, הוא קרוי 'הדיוט'. כך מבאר המאירי, שדברי חז"ל עוסקים במי שעושה משהו ש"אינו דבר שיצא ממנו שכל או מוסר או סלסול או הכנעת לב וכיוצא בזה"³⁹, ולמרות שאין לו כל תועלת בדבר הוא "עושה ממנו על עצמו מצוה"³⁷, ולכן נקרא הדיוט. דוגמא למעשה כזה מביאים התוספות, הכותבים שמי שמשרטט שורות בכתיבת תפילין נקרא הדיוט, שהרי התורה אינה מחייבת זאת – אבל אם עושה זאת כדי שכתובתו תצא יפה, בבחינת "זה א-לי ואנוהו", אינו הדיוט⁴⁰.

כך עולה גם מדברי המגן אברהם, הכותב שקביעת הירושלמי נאמרה רק על מי שעושה דבר שהוא פטור ממנו מתוך כוונה להחמיר – והיוצא מכך הוא שאם עשה את הדבר מסיבה אחרת (כגון לייפות את כתיבתו), אינו נקרא הדיוט: "...אלא שעושה אותו בדרך חומרא, אבל שאינו מכוון... אינו הדיוט"⁴¹.

³⁸ בדומה לכך ראה ב'אגרות משה' (י"ד חלק ב' סימן ז'), הכותב שלגוי – שאיננו מצווה – יש עניין רק בעשיית מצוות 'שכליות' (ראה רמב"ם שמונה פרקים פרק ו') ולא מצוות 'שמעיות', שאינן מסתברות על פי ההיגיון האנושי, גם המהר"ל כותב בדומה לכך (תפארת ישראל פרק מ"א). מאידך, ה'אגרות משה' מבדיל בין גוי שאינו מצווה לבין יהודי שאיננו מצווה, ועיין שם (וכן בסימן ח') שדבריו שונים מהסברנו ומדברי רוב הראשונים, ואין כאן מקום להאריך.

³⁹ בית הבחירה בבא מציעא פ"ז ע"א.

⁴⁰ תוספות גיטין ו' ע"ב ד"ה א"ר יצחק.

⁴¹ מגן אברהם או"ח סימן ל"ב ח', בשם הבית יוסף. וכן כתב הגר"א שם בשם ספר התרומה (סימן קצ"ו), וראה גם ב"ח אות ח' ופרישה אות ו'. בהמשך דבריו (וכן בסימן תע"ב ס"ק ו') כתב המגן אברהם ש"צריך להתיישב בדבר, שהרי כמה פעמים מצינו שמחמירים בדבר שאנו פטורים ממנו, וכן הקשה הב"ש; ותירץ זאת הערוך השולחן (או"ח שם ס"ק י"ב), שהדברים נאמרו רק על מקום שבו אין דעות (בגמרא או בפוסקים; שערי תשובה תרל"ט י"ג) להחמיר כך – אבל אם הובאה להלכה דעה להחמיר, המחמיר רשאי לנהוג כמוה כדי לצאת ידי כולם. כלומר, "פטור מדבר ועושהו" = פטור לכולי עלמא. וכאמור, אם יש בדבר טעם הגיוני (כדברי רעק"א בסי' ל"ב, וראה פמ"ג שם) רשאי לנהוג כך, כל שלא עושה זאת מפני חומרא בעלמא.

הסתייגות

בסיום דברינו, למרות כל האמור לעיל על המשמעות הקלושה של עשייה ללא ציווי, נשארנו מוקשים מכך שבמקורות רבים הגישה הפוכה ממסקנתנו – ובראשם הרמב"ם מהלכות ת"ת והסוגייה ממסכת ע"ז שהובאו בראש המאמר, מהם משמע שיש שבח ואף שבח גדול גם למי שאינו מצווה ועושה. סתירה זו גדולה וחמורה, ובפרט שיש לעניין זה השלכה לסוגיות אקטואליות רבות, כגון לימוד התורה לנשים המתגבר בדורנו⁴². וכי מפני שאנחנו מדמים נעשה מעשה? וצריך עיון גדול⁴³.

⁴² הגם שפשוט שיש ללימוד תורה לנשים (באופן המתאים) סיבות נוספות רבות וחשובות, כפי שהאריכו להסביר בגיליון זה הגר"ד ליאור והגר"א ולדמן שליט"א; כוונתנו כאן לערך הסגולי של לימוד תורה כשלעצמו, כמצוה.

⁴³ ומהגמרא בסנהדרין (נ"ט ע"א) המבארת שכוונת המאמר 'גוי שעוסק בתורה הריהו ככהן גדול' היא רק לגבי עיסוק בפרטי שבע מצוות בני נח (שהרי את שאר התורה אסור לו ללמוד) מתחזקת הקושיה עוד יותר – שהרי אם כך בגוי הלומד את שבע מצוות בני נח, על אחת כמה וכמה באשה שעוסקת בתורה כולה! וצ"ע. [הערות מערכת: ייתכן שהשבח נובע רק מן המעשה העקרוני של לימוד הדינים שצריך לקיים – ומשמעות הדבר בשתיים: ראשית שלגבי האשה השבח שייך רק בלימוד פרטי ההלכות שהיא צריכה לקיים ולא בלימוד שאר התורה, ושנית שמידת השבח אינה תלויה בהיקף ה'חומר' שאפשר ללמוד]. [תשובת הכותב: מפשט הדברים משמע שהשבח הוא בשל עצם העיסוק בתורה, ובוודאי שאשה שייכת בכך יותר מגוי]. אין לתרץ שגוי עדיף מפני שיכול להיעשות מצווה (על ידי גיור) על דרך השיטה המעדיפה את לימודו של ילד כיוון שעתיד להיות מצווה – שהרי מלבד שלא משמע כן מלשון הגמרא, גם אין הדבר דומה שכן בילד מובטחים אנו שייעשה מצווה, מה שאין כן בגוי; ועוד שמכל מקום דחינו לעיל (הערות 15,17) את שיטה זו.